

‘सत्तर वर्षांच्या इतिहासात पहिल्यांदाच घडलं...’ – जतीन देसाई

भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशांत असणाऱ्या शत्रुत्वामुळं अनेकदा सामान्य नागरिक भरडले जातात. चुकून सीमेपार गेलेले मच्छीमार, सामान्य नागरिक दोन्ही देशांतल्या तुरुंगात खितपत पडलेले असतात. ज्येष्ठ पत्रकार **जतीन देसाई** आणि त्यांचे सहकारी अशांना तिथून सोडवण्याचं काम करतात. पुरस्काराच्या निमित्ताने त्यांनी केलेलं व्हीडिओवरचं भाषण.

काही गोष्टीविषयी आपले गैरसमज पक्के रूढ झालेले असतात. भारत-पाकिस्तान या दोन्ही देशांतली परस्परसंबंध ही अशी एक गोष्ट. पाकिस्तानचा नुसता उल्लेख जरी केला, तरी बहुसंख्य लोकांच्या मनात शत्रुत्वाची भावना जागृत होते. मात्र या दोन्हीही देशांतील सामान्य माणसाची – खास करून गरीब लोकांची स्थिती एकसारखीच आहे. लहानपणापासून आपण जे ऐकत आलेलो असतो, त्यावर चटकन विश्वास बसत जातो. तेव्हापासूनच पाकबदल बऱ्याच समजुती आपल्या मनात निर्माण होत असतात. परंतु जेव्हा आपण प्रत्यक्ष तो देश पाहतो, तेव्हा ‘हे काहीतरी वेगळं आहे’ असं आपल्याला जाणवतं. याची काही उदाहरणे आपण पाहू.

आमचा मुंबई प्रेस क्लब आणि कराची प्रेस क्लब या दोन्ही संघटनांमध्ये एक बंधुभावाचं नातं आहे. या दोन्ही अत्यंत प्रतिष्ठित मानल्या जाणाऱ्या पत्रकार संघटना आहेत. या देवाण-घेवाणीमध्ये पहिल्यांदा आम्ही मुंबईहून सुमारे १८ पत्रकारांना पाकिस्तानला कराचीला घेऊन गेलो होतो. त्यांत ‘टाइम्स’, ‘महाराष्ट्र टाइम्स’, ‘मुंबई मिरर’, ‘इकॉनॉमिकल अँड पॉलिटिकल वीकली’ अशी वर्तमानपत्रं वा नियतकालिकांमध्ये काम करणाऱ्या ६ महिला पत्रकारही होत्या. पाकिस्तानला जाण्याआधी प्रत्येकाच्याच मनात काही कल्पना होत्याच, पण त्या देशाला प्रत्यक्षात भेट देऊन पाहिल्यानंतर या साऱ्याच लोकांना त्यांच्या कल्पनेपेक्षा तिथलं वास्तव वेगळंच आहे असं प्रकर्षानं जाणवलं. मला वाटतं की, भारत-पाक या देशांतल्या सामान्य नागरिकांबद्दलच्या काही गोष्टी आपण प्रकर्षाने डोळसपणे

पाहिल्या, तर आपले बरेचसे गैरसमज दूर होतील.

मी आणि माझे सहकारी भारत आणि पाकिस्तानमधल्या कैद्यांच्या प्रश्नावर काम करतो. भारतातले बरेच नागरिक पाकिस्तानाच्या हद्दीत पकडले जातात. त्याचप्रमाणे पाकिस्तानचे बरेच कैदी भारतात असतात. या कैद्यांना सोडवणं हे खूप कठीण काम असतं. याचं एक ताजं उदाहरण देतो. मुंबईचा रहिवासी असणारा हमीद अन्सारी नावाचा एक मुलगा अनधिकृतपणे पाकिस्तानात गेला होता. त्याची गोष्ट अत्यंत चटका लावणारी आहे. पाकमध्ये संकटात सापडलेल्या आपल्या एका मैत्रिणीला त्याला मदत करायची होती.

खरंतर हमीदच्या मैत्रिणीच्या वडिलांमुळं एक मोठंच प्रकरण घडलं होतं. अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तानच्या सरहद्दीवर कोहाट नावाचं एक आदिवासी भागातलं गाव आहे. एके दिवशी हमीदच्या मैत्रिणीचे वडील दुपारी घरीच होते. त्या वेळी घराबाहेर काही मुलं गलका करत क्रिकेट खेळत होती. अखेर वडिलांनी त्यांतल्या एका मुलाला सांगितलं, “ही दुपारची विश्रांतीची वेळ आहे. तुम्ही गोंधळ करू नका.” त्या मुलानं आपल्या इतर मित्रांना तसं सांगण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याचं बाकी कोणी ऐकलं नाही. अखेर हमीदच्या मैत्रिणीच्या वडिलांनी घरात जाऊन बंदूक आणली आणि तिथल्या तिथं एका मुलाला गोळी घातली. तो मुलगा जागीच मेला. (कोहाट या भागात बंदुका, मशिनगन्स, एके ४७ हे सगळं सर्रास उपलब्ध असतं.) तिथल्या आदिवासी समाजामध्ये ‘वाणी’ नावाची एक प्रथा आहे. त्या प्रथेनुसार एखाद्या घरातल्या कुणी दुसऱ्या घरातल्या व्यक्तीची हत्या केली, तर त्याचा दंड म्हणून मृताच्या घरचे लोक हत्या करणाऱ्याच्या घरातली मुलगी मागतात. ती दिली नाही, तर मात्र खुन्यावर खटला दाखल होतो आणि त्याला कायद्यानुसार शिक्षा भोगावी लागते. हमीदच्या मैत्रिणीच्या वडिलांच्या हातून हत्या झालेली होती. त्याची भरपाई म्हणून त्यांना आपल्या मुलीला म्हणजेच हमीदच्या मैत्रिणीला दुसऱ्या कुटुंबाला सोपवावं लागणार होतं. मुलीला त्या घरात ‘वाणी’ म्हणून दिलं असतं, तर त्यांच्यावर कायदेशीर कारवाई होणार नव्हती.

हमीद हे सारं टाळण्यासाठी पाकिस्तानला जाऊ पाहत होता. जाण्यापूर्वी तो मला तीनदा भेटला होता. पाकिस्तानला जाण्याबाबत त्याला माझी मदत हवी होती. त्याने व्हिसासाठी सगळे प्रयत्न केले, पण त्याला अखेरपर्यंत पाकिस्तानचा व्हिसा मिळाला नाही. अखेर हमीद तिला वाचवायला अफगाणिस्तानमार्गे अनधिकृतरीत्या आतमध्ये घुसून पाकिस्तानमध्ये शिरला. पुढं पाकिस्तान पोलिसांनी त्याला अटक केली. अखेर आम्ही सगळ्यांनी मिळून त्याला सोडवलं. यात पाकिस्तानच्या अनेक लोकांनी मदत केली. त्यांत रक्षंदा राज नावाची एक महिला वकील, काझी नावाचे एक अत्यंत अनुभवी वकील (ते तिथले संसद सदस्यही होते) असे काही लोक होते. आम्ही सगळ्यांनी मिळून यासाठीचा खर्च केला. ज्या दिवशी सजा संपली, त्याच दिवशी कुठल्याही अडचणी न येता हा कैदी सुटला. भारत-पाकिस्तानच्या ७० वर्षांच्या इतिहासात पहिल्यांदाच असं घडलं होतं. आजपर्यंत असं कुणीच वेळेत सुटलेलं नव्हतं. नुकतंच हमीदने लिहिलेलं पुस्तकही प्रकाशित झालेलं आहे.

आम्ही मुख्यतः मच्छीमारांच्या प्रश्नावर काम करतो. आपल्याकडे समुद्रात मासे फारसे मिळत नाहीत. आपल्याकडच्या औद्योगिक प्रदूषणामुळं निर्माण होणारा कचरा, घातक द्रव्यं आपण सरळ समुद्रात टाकतो. त्यामुळे समुद्राच्या पाण्याचं तापमान वाढतं. मग मासे त्या भागात राहत नाहीत.

पाकिस्तानमध्ये मुळात उद्योग आणि कारखाने कमी आहेत. प्रदूषण तुलनेने कमी. त्यामुळे पाकिस्तानच्या हद्दीतल्या समुद्रात मासे जास्त प्रमाणात असतात. शिवाय सिंधू नदी आणि अरबी समुद्र ज्या ठिकाणी मिळतात, ते माशांच्या पैदाशीसाठी अगदी अनुकूल क्षेत्र आहे. त्यामुळे आपल्याकडच्या मच्छीमारांना पाकिस्तानच्या दिशेने जाण्याशिवाय दुसरा पर्याय राहत नाही. साहजिकच ते मोठ्या संख्येने पकडले जातात. पाकिस्तानच्या समुद्रात जास्त मासे असल्याने तिकडचे मच्छीमार मात्र तितक्या मोठ्या संख्येने भारताच्या सीमेत येत नाहीत. त्यांची संख्या कमी म्हणजे केवळ ७५ इतकीच आहे. त्याउलट आज भारतातील ३०० मच्छीमार पाकिस्तानच्या तुरुंगात आहेत. मच्छीमार वापरत असलेल्या बोटीमध्ये जीपीएस यंत्रणा असते. मच्छीमार भारतीय समुद्राच्या पलीकडे दुसऱ्या देशाच्या समुद्रात जातो, तेव्हा जीपीएसवर तसा सिग्नल मिळायला सुरुवात होते. मात्र या बोटी फारशा मोठ्या नसल्यामुळे समुद्रातला वारा किंवा पाण्याचा प्रवाह यांमुळे त्यांना तिथं नांगर टाकता येत नाही. म्हणजेच जरी मच्छीमारांना कळालं की, आपण दुसऱ्या देशाच्या पाण्यामध्ये प्रवेश करतो आहोत, तरी त्यांना बोट थांबवणं किंवा मागे वळवणं शक्यच नसतं. अखेर ते पकडले जातात. घरातला कर्ता पुरुष पकडला गेल्यामुळे मुलांचं शिक्षण थांबतं. पकडल्या गेलेल्या मच्छीमाराचं संपूर्ण कुटुंब उद्ध्वस्त होतं.

शिवाय गेल्या काही वर्षांत भारतीय मच्छीमारांच्या जवळजवळ १,२०० बोटी पाकिस्तानने जप्त केलेल्या आहेत. एका बोटीची सरासरी किंमत ५० ते ६० लाख रुपये असते. याला १,२००ने

गुणल्यावर हा किती मोठा आकडा आहे, याची तुम्हाला कल्पना येईल. गुजरातमधला पोखंडर, वेरावळ, मांगरोळ या पट्ट्यातल्या मच्छीमारांच्या जप्त सगळ्या बोटींपैकी खूप कमी बोटी परत केल्या गेलेल्या आहेत. त्या पाकिस्तानने परत कराव्यात असा आमचा आग्रह आहे. या बोटी वेळेत परत करणंही जरूरीचं आहे, कारण त्या समुद्रात राहिल्यामुळे गंजतात. आमच्या कुटुंबातला माणूस कधी सुटणार अशी पृच्छा करणारे गुजरातमधल्या मच्छीमार घरातल्या लोकांचे रोज मला फोन येत असतात. खरंतर मी त्यावर काय उत्तर देणार हे त्यांनाही माहीत असतं आणि ते काय विचारणार हे मला माहीत असतं, पण त्यांची आशा सुटत नाही.

पाकिस्तानात अटकेत असलेले मच्छीमार किंवा भारतातल्या तुरुंगात असलेले निरपराध पाकिस्तानी कैदी सोडवणं खूप कठीण काम आहे. आमच्या या सगळ्या प्रयत्नामुळे एक गोष्ट झाली. ती म्हणजे, पूर्वी कैद्यांना चार-पाच वर्ष तुरुंगात राहावं लागे, तो कालावधी बराचसा कमी झाला. आता त्यांना साधारणपणे दीड-दोन वर्षांकरता तुरुंगात राहावं लागतं. हे कैदी तसे निरपराध आहेत. आजपर्यंत दोन्ही देशांचे जेवढे काही मच्छीमार पकडले गेले आहेत, त्यांतला एकही दहशतवादी नव्हता, असं दोन्ही सरकारांनी आपापल्या देशाच्या संसदेमध्ये सांगितलेलं आहे.

यांतला एकही मच्छीमार दुसऱ्या कुठल्यातरी बेकायदेशीर कृतीत सामील असल्याचं दिसून आलेलं नाही. म्हणूनच दोन्ही देशांनी मच्छीमारांना अटक करू नये अशी आम्ही मागणी केली आहे. पाकिस्तानच्या मेरीटाइम अँड सिक्युरिटी एजन्सीला भारतातल्या मच्छीमारांच्या बोटी पाकिस्तानच्या पाण्यात येत आहेत असं वाटलं, तर त्यांना पकडण्याऐवजी त्यांना परत भारताच्या हद्दीतल्या पाण्याकडे ढकललं पाहिजे. याप्रमाणेच आपल्या कोस्टगार्डलाही पाकिस्तानी मच्छीमारांच्या बोटी भारतीय हद्दीत येत आहेत असं वाटलं, तर त्यांना न पकडता परत पाठवलं पाहिजे. असं केलं, तरच हा प्रश्न सुटू शकेल. मासे ज्या ज्या ठिकाणी असतील, त्या ठिकाणी मच्छीमार जाणारच हे आपल्याला मान्य केलं पाहिजे. भारत आणि पाकिस्तानची भले १९४७मध्ये फाळणी झाली असेलही, पण मच्छीमार त्याआधीपासूनच एकमेकांच्या हद्दीत जातच होते ना.

शिवाय गुजरातमधल्या ज्या काही बोटी समुद्रात जातात त्या बोटींमध्ये केवळ गुजरातमधलेच लोक जातात असं नाही. महाराष्ट्रातल्या डहाणू, तलासरी वगैरे आदिवासी भागातले आदिवासी मोठ्या संख्येने मासे पकडायला गुजरातमधल्या बोटींवरून जात असतात. इतकंच नव्हे, तर आंध्र प्रदेश, उत्तर प्रदेश इथलेही काही लोक आपल्या या बोटींमध्ये असतात. (मध्यंतरी तर नेपाळचाही एक माणूस मच्छीमार बोटीत होता. त्यालाही पाकिस्तानने पकडलं. नंतर बाकीचे सगळे सुटले, मात्र नेपाळी माणूस भारतीय नागरिक नसल्यानं अडकून पडला. त्याच्यासाठी वेगळीच प्रक्रिया राबवावी लागली.)

आपल्याला सरबजितसिंग, कुलभूषण जाधव यांसारखी मोठी, मीडियातून प्रसिद्धी मिळालेली उदाहरणं माहीत आहेत. मात्र अशाच स्वरूपाचे अनेक सामान्य नागरिकांचेही प्रश्न आहेत. त्याकरता बऱ्याच उपाययोजना करणं जरूरीचं आहे. सन २००७मध्ये भारत आणि पाकिस्तान सरकारने दोन्ही देशांतल्या सर्वोच्च व उच्च न्यायालयांमधल्या चार-चार निवृत्त न्यायाधीशांची म्हणजे एकूण ८ न्यायाधीशांची एक समिती स्थापन केली होती. हे आठही न्यायाधीश दर सहा महिन्यांत एकदा पाकिस्तानला जाऊन तिथे असणाऱ्या भारतीय कैद्यांना भेटत असत. अशाच प्रकारे ते भारतात येऊन

इथं असलेल्या पाकिस्तानी कैद्यांनाही भेटायचे. या दोनही देशांतल्या तुरुंगात असणाऱ्या कैद्यांचे प्रश्न ते समजून घेत असत. असं केल्यामुळे या कैद्यांच्या समस्या लवकर सुटायच्या. दुर्दैवाने २०१३नंतर त्या समितीची बैठकच झाली नाही. आता तर ती समिती रद्द करण्यात आलेली आहे. दोन्ही देशांत तिची पुनर्स्थापना व्हावी असा प्रयत्न चाललेला आहे. भारत सरकारने हे मान्य करून आपल्या बाजूने चार न्यायाधीशांना त्याकरता नियुक्त केलेलं आहे. या कैद्यांच्या मानवाधिकारांबद्दल विचार करण्यासाठी अशा स्वरूपाची यंत्रणा असणं आवश्यक आहे.

मच्छीमारांच्या संदर्भातला आणखी एक मुद्दा मला महत्वाचा वाटतो. २००६ साली मी पाकिस्तानच्या तुरुंगात जाऊन अल्पवयीन भारतीय कैद्यांना भेटलो होतो. ही अगदी १५-१६ वर्षांची कोवळी मुलं होती. त्यांना तुरुंगात भेटायला आलेला मी पहिलाच भारतीय होतो. ही मुलं गुजरातची असल्यामुळे आमचं त्या वेळी गुजरातीमध्ये संभाषण झालं. तेव्हा ती मुलं म्हणाली, “यापुढे जर आम्ही मासे पकडायला गेलो, तर परत पकडले जाऊ शकतो. आम्ही असं पक्कं ठरवलं आहे की, सुटका झाली तर यापुढं कधीही मासेमारी करायला जायचं नाही.”

पुढे वेगवेगळ्या पातळ्यांवरच्या प्रयत्नांमुळे पुढच्या दोन-तीन महिन्यांत हे सगळे अल्पवयीन कैदी सुटले. त्यानंतर मी गुजरातला जाऊन त्या सगळ्यांना भेटलो. तुम्हाला हे वाचून आश्चर्य वाटेल, की, त्या वेळी ती सगळी मुलं तेव्हा परत एकदा मासेमारीला जायची तयारी करत होती. मग आमच्या पाकिस्तानच्या तुरुंगातल्या भेटीदरम्यान झालेल्या बोलण्याची त्यांना मी आठवण करून दिली. ‘यापुढं आम्ही परत कधीही मासेमारीला जाणार नाही,’ असं त्या वेळी तर ते सारे म्हणाले होते. ते उत्तरले, “आम्ही तरी काय करू? दर महिन्याला आई-वडिलांची, घरच्यांची पोटं भरायला पैसे मिळवावेच लागतात. हा धोका पत्करण्याशिवाय इलाज नाही.” हे ऐकून माझ्या डोळ्यांत पाणी आलं.

या वर्षी ‘विशेष कृतज्ञता पुरस्कार’ जाहीर केल्याबद्दल मी महाराष्ट्र फाउंडेशनचे आभार मानतो. हा गौरव केवळ माझाच नव्हे, तर तो माझ्यासोबत गेली अनेक वर्षे काम करणाऱ्या भारत व पाकिस्तानमधील सहकाऱ्यांचाही आहे.

jatindesai123@gmail.com/9869077718

* व्हीडिओ भाषणाचं शब्दरूप :

सुश्रुत कुलकर्णी / sushrutkulkarni@gmail.com/9822522475